

УДК 94(497.11)"1941"(093.2)
94:327(470:497.1)"1941"(093.2)

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2020.1.ziv.135-154>

Оригинални научни рад

Примљен: 19. 4. 2019.

Прихваћен: 3. 9. 2019.

Александар ЖИВОТИЋ
Катедра за историју Југославије
Филозофски факултет, Београд
aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

Совјетска дипломатија о првим данима окупације Србије (април–јун 1941)

АПСТРАКТ: У раду се, на основу необјављених и до сада највећим делом непознатих документарних извора проистеклих из рада совјетске дипломатске службе, анализира поглед совјетске дипломатије на последице југословенског војног слома током Априлског рата, карактер окупационе поделе југословенске територије с посебним освртом на српски национални простор, успостављање окупационог система, образовање окупационих управних органа, прве политичке, економске и репресивне мере немачких војних власти, проблеми у снабдевању становништва, обнова разрушене инфраструктуре и евакуација дипломатских мисија из Београда.

Кључне речи: Србија, Југославија, Совјетски Савез, Београд, Априлски рат, окупација, 1941, дипломатија

Југославија и Совјетски Савез су обновили редовну дипломатску комуникацију у лето 1940. И поред југословенског настојања на тешњем повезивању са Совјетским Савезом и покушаја војног и политичког ослоња на „прву земљу социјализма“, међусобни односи су наилазили на честе и свакодневне проблеме. Деценије одсуства редовне дипломатске комуникације, идеолошке предрасуде и свеprisутно обострано неразумевање чинили су да совјетска дипломатија буде усмерена на изузетно ограничен круг извора информација о политичким, економским, војним и друштвеним приликама на ју-

гословенском простору. До почетка Априлског рата 1941. она је, упркос низу отежавајућих околности, успела да успостави своју мрежу редовног информисања о дешавањима у Југославији, па је совјетско посланство у Београду, иако је посланик Плотњиков био одсутан из Београда од јануара 1941, било у прилици да, до свог коначног напуштања Београда крајем маја, с лица места сведочи о последицама априлског слома Краљевине Југославије.¹

Совјетско посланство је почетак Априлског рата и бомбардовање 6. априла 1941. дочекало у својој згради у Београду. По завршетку првих таласа бомбардовања особље је кренуло преко Тополе за Врњачку Бању, где је требало да се прикупе све дипломатске мисије заједно с југословенским министарством иностраних послова. Стигли су у раним јутарњим сатима 8. априла након низа проблема у кретању због бомбардовања и закрчености путева. Главни део посланства је ту остао до краја Априлског рата, док су отправник послова Виктор Лебедев, војни изасланик генерал-мајор Александар Самохин, као и други секретар Солод, дописник ТАСС-а Герасимов и помоћник војног изасланика за војнопоморске послове капетан-поручник Ларичев од 9. априла пратили југословенску владу преко Ужица до Сарајева. На путу ка Приморју су их 14. априла заробиле усташе и након краткотрајне одисеје по градовима Далмације и западног дела Босне, преко Загреба, Дугог Села, Кутине, Новске, Нове Градишке, Брода, Винковаца, Вуковара, Сремске Митровице, Шапца, Обреновца, Уба и Лазаревца у раним јутарњим сатима 20. априла стигли су у зграду совјетског посланства у Београду. Истог дана су се и совјетски дипломатски службеници који су са својим породицама остали у Врњачкој Бањи вратили у Београд.² Одмах по повратку, саветник немачког посланства у Београду Фајне је совјетском от-

- 1 О југословенско-совјетским односима до почетка Априлског рата опширније: Slavoljub Cvetković, „Jugoslovensko-sovjetski pregovori 1941. o zaključenju ugovora o prijateljstvu i nenapadanju“, *Vojnoistorijski glasnik* 1, (1991), 11–26; Миладин Милошевић, „Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године“, *Историјски записи* 3–4, (2002), 99–124; Миле Бјелајац, „Покушај стратешког ослонаца на СССР 1939–1941“, *Вojноисторијски гласник* 1–2, (2006), 41–66; Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939–1941*, (Београд: Филип Вишњић, 2016); Владимир К. Волков и Леонид Я. Гибианский, *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным 1939–1941*, (Москва: Индрик, 1999).
- 2 Архив внешней политики Российской Федерации (АВВРФ), фонд 6 – Секретариат Молотова (6), опис 3 (о. 3), дело 371 (д. 371), папка 27 (п. 27), лист 77–96 (л. 77–96).

правнику послова Виктору Лебедеву саопштио да се делатност свих дипломатских мисија у Београду завршава и да се припреме за евакуацију, а да дотле могу да одржавају везе са својом владом преко совјетског посланства у Берлину шаљући преписку на француском или немачком у отвореним ковертама преко немачких окупационих власти. Током припрема за општу евакуацију, совјетске дипломате су настојале да прибаве информације о карактеру окупационог режима, економском и социјалном стању на окупираном простору Србије и политичком расположењу у земљи, што с обзиром на карактер новоуспостављеног окупационог поретка није било нимало лако.³ Сем тога, на отежано прикупљање информација о стању у Србији је утицало и немачко строго надзирање самог посланства и ограничење кретања чланова мисије.⁴ Стога је совјетска дипломатска мисија у очекивању напуштања Београда била усмерена на строго контролисане изворе информација, упућена често на опажања и сазнања до којих се могло доћи личним увидом, ограниченим контактима са српским грађанством и праћењем штампе која је била под строгим надзором немачких окупационих власти. Информације које је из Београда добијао Народни комесаријат за иностране послове су, у оквиру његовог четвртог европског одељења под руководством Николаја Новикова,⁵ допуњаване подацима који су пристизали из осталих совјетских дипломатских и конзуларних представништава у престоницама земаља заинтересованих за дешавања на југословенском тлу и обликоване у посебне анализе и елаборате намењене совјетском дипломатском врху и државном вођству. Након евакуације жена и деце, совјетски дипломатски службеници су, на челу с отправником послова Лебедевим, 21. маја 1941, напустили Београд док је саветник Солод остао још неколико дана како би решио сва питања везана за

3 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 144–146.

4 Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941 – 1945*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 237–238.

5 Николај Васиљевич Новиков (1903–1989). По завршетку Лењинградског источног института радио је у Министарству спољне трговине СССР-а и повремено предавао економију Турске и блискоисточног света на Москвском институту за источне студије. Од 1938. је радио у Народном комесаријату за иностране послове СССР-а као консултант Првог источног одељења, а потом начелник Блискоисточног и Четвртог европског одељења. Од 1943. амбасадор у Египту и истовремено при владама у избеглиштву Грчке и Југославије. Амбасадор у Вашингтону (1946–1947). Члан Савеза писаца СССР-а од 1950.

статус совјетске имовине у Београду, па су из тог разлога обавештења која су пристизала након тог датума била ограниченог карактера.⁶

Према првим информацијама којима је располагала совјетска дипломатија након капитулације Војске Краљевине Југославије, очекивало се да југословенски суседи „испоставе“ своје територијалне захтеве које су истакли на самом почетку југословенско-немачког сукоба. Изразом намераване политике поделе југословенске територије сматрали су проглашење „такозване слободне Хрватске на челу с агентом сила Осовине хрватским националистом Павелићем“, коју су недуго по њеном проглашењу признале Мађарска, Немачка и Италија. У погледу саме Немачке и њених територијалних претензија, прве вести су говориле да се највећи део Словеније налази под немачком контролом. Очекивало се да Мађарска изврши анексију Бачке и Барање, док је совјетски посланик у Софији Лавришћев јављао да се ускоро може очекивати и бугарско учешће у деоби југословенске територије окупацијом Македоније.⁷ Совјетска дипломатија је била уверена да Румунија не предузима никакве конкретне кораке како би исказала своје територијалне претензије ка југословенској територији, али да њена штампа пише о потреби заштите и интеграције румунског становништва које живи на простору југословенског Баната и иницијативама Румуна из „српског дела Баната за присаједињење мајци отаџбини“ уз захтев за „покровитељство румунске државе“. Зато су закључивали да се може претпоставити да Румунија намерава да окупира југословенски део Баната.⁸ О италијанским намерама у односу на југословенске територије, совјетски дипломатски аналитичари су закључивали да ће Италија настојати да анектира западне делове Словеније и Далматинско приморје и успостави протекторат над Хрватском. Претпостављали су да ће Италија покушати и да присаједини Албанији област „Косовског поља већински насељеног Албанцима“. Без обзира на италијанске претензије, Совјети су били мишљења да ће Немачка настојати да обезбеди своје интересе у Хрватској и да ће ту формирати протекторат сличан Словачкој, да ће Италија морати да се задовољи деловима Далмације и Косова, док ће Банат највероватније постати део Румуније. Били су уверени да ће Бугарској припасти Македонија с „рејонима Цариброда и Струмице“. У погледу окупационе судбине ужег дела Србије, Совјети су

6 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 144.

7 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 28.

8 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 29.

били мишљења да ће на њеном простору, уз могуће присаједињење Црне Горе, бити формирана или „марионетска држава типа Хрватске и Словачке“ или ће бити успостављен „режим директног протектората типа Чешке и Моравске“. Закључено је да ће карактер окупационог система и територијалне поделе одредити Италија и Немачка, али није искључивана ни могућност организације посебне конференције о том питању у чијем раду би учествовале све земље заинтересоване за поделу југословенске државне територије.⁹

Једно од најважнијих питања за совјетске дипломате у Београду било је везано за упознавање с карактером окупационе поделе југословенске територије.¹⁰ Совјети су располагали информацијама да је између Немачке и Италије, односно између министара Ђана и Рибентропа, током разговора у Бечу између 20. и 22. априла, дошло до озбиљних несугласица, односно немачког незадовољства италијанским претензијама да успоставе свој протекторат над Хрватском, заузму Далмацију и Црну Гору и успоставе контролу над значајним делом Македоније уз границу с Албанијом.¹¹ Сматрали су, на основу вести о проглашењу Независне Државе Хрватске монархијом и понуде хрватске круне династији Савоја, затим потписивања низа споразума којима је Италија фундирала свој утицај у Хрватској, као и „Уговора о гаранцијама и сарадњи“ између НДХ и Италије, да је она постала италијански, а не немачки протекторат како се то у почетку очекивало.¹² У исто време, крајем маја 1941, имали су информације да је у Црној Гори у потпуности уведена италијанска управа, али да се не може формирати јасна представа о статусу те области. Није било јасно ни какав ће бити статус Баната, односно да ли ће припасти Мађарској или Румунији. У погледу Македоније није било довољно прецизних информација. Совјетима је било сасвим јасно да је главни део Македоније припао Бугарској, али да Бугарска претендује на целу Македонију док Италија инсистира на деловима Македоније уз границу с Албанијом, односно да њене трупе држе Тетово, Гостивар и Кичево и да ће засигурно западни део Македоније припасти Албанији. Сматрали су и да је питање Босне и Херцеговине суштински решено разграничењем између НДХ и Италије, италијан-

9 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 29–30.

10 О окупационој подели територије Краљевине Југославије опширније: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1941*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 111–132.

11 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 36.

12 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 37–39.

ском предајом Мостара властима НДХ и најавом да ће нови хрватски краљ бити крунисан у Бања Луци, што је експлицитно схватано као постављање Босне и Херцеговине у оквиру НДХ.¹³ На тај начин је, по совјетским схватањима, завршено комадање југословенске територије и истовремено политичко и етничко разбијање српског националног простора. За централни део некадашње југословенске територије који је компактно био насељен српским народом сматрали су да ће остати под немачким окупационим режимом и да ће ту у будућности бити успостављен пун протекторат или „генерал губернаторство“ по угледу на окупирану Пољску.¹⁴ Совјетска дипломатија је у најближој будућности очекивала стварање раздора унутар блока земаља Осовине због немачко-италијанских противречности у погледу Хрватске, мађарско-румунског у вези с Банатом и италијанско-бугарског у вези с Македонијом. Веровали су да ће те противречности остати по страни све док Немачка и Италија буду водиле рат против заједничког непријатеља.¹⁵ Оцењивало се да подела југословенске територије јасно сведочи о „политици деобе и угњетавања покорених народа“, као и о „лажљивости немачко-италијанских изјава о праведном рату усмереном ка ослобођењу од Версајских узда“ и да суштински рат против Југославије има „освајачки и завојевачки карактер“, те да као такав подстиче „раст класне свести радничких маса како у самим земљама Осовине, тако и у окупираним земљама“. Процењивали су да ће у наредним данима доћи до „неизбежне борбе Срба и Хрвата за своје национално ослобођење од страног јарма“.¹⁶ Општеприсутним идеолошким фразама, совјетски дипломатски аналитичари су у недостатку одговарајућих информација са самог терена настојали да објасне суштину немачких и италијанских интереса на Балкану.

Након што су прикупљене информације о дешавањима на југословенском простору, совјетска дипломатија је средином јуна 1941. оцењивала да се на територији југословенске краљевине и даље одвија „отворени грабеж од стране земаља завојевача“, али да се јас-

13 О италијанским интересима на простору Југославије опширније: Dragan Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943*, (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1999); Н. Дџејмс Бергвин, *Imperija na Jadranu. Mussolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941-1943*, (Beograd: Službeni glasnik, 2007).

14 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 39-40.

15 О противречностима немачких и италијанских интереса на простору Независне Државе Хрватске опширније: Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, (Zagreb: Globus, 1987).

16 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 40-41.

но могу видети основне контуре „нових облика управе у различитим деловима бивше Југославије“. У односу на српски народ, чија је судбина била у фокусу совјетског интересовања, закључено је да је он раздробљен и да је на територији ужег дела Србије односно централног дела Југославије насељеног компактном српском масом формирана посебна немачка окупациона зона која је званично конституисана 22. априла 1941. Совјетске информације су говориле да полуге извршне власти припадају генералу Ферстеру као војном команданту Србије, а да се на челу војне управе налази државни саветник Турнер, док је на место опономоћеника за економска питања постављен генерални конзул Нојхаузен. Нису имали потпуне и тачне податке о организацији саме управе, па су веровали да у Скопљу и Нишу постоје фелдкомандантуре, а у осталим градовим ортскомандантуре. У погледу дужности немачких војних органа, знало се да су они дужни да „чувају немачке интересе и управљају српским институцијама по градовима и срезовима“ што је било обавештење преузето из београдских новина. Из истог извора је потицала и информација да се генерал Ферстер обратио грађанству натојећи да појасни своја задужења и улије страх међу становништвом.¹⁷ Истицано је да је генерал Ферстер запретио строгим казнама за сваку саботажу по законима ратног времена. На совјетској страни је из тога изведен закључак да је у Србији „установљен режим војне диктатуре окупатора“.¹⁸ У погледу Хрватске се оцењивало да и тамо влада „немачки бајонет“, али у савим другом виду јер се на челу проглашене државе налази Анте Павелић који ужива италијанску и немачку заштиту. Знало се за карактер његовог режима и његове прве мере, али није било информација о масовним ратним злочинима и покољу над српским народом који је у тим моментима већ био започео. За српски народ у Далмацији се оцењивало само да је под италијанском окупацијом, док је у погледу Црне Горе за Совјете ситуација била доста нејасна и сматрали су да ће Немци то питање тек решавати, али да ће се у сваком случају ићи на некакав вид обнове црногорске државности чије ће границе накнадно бити одређене. На такав закључак су их наводиле информације да су Италијани на Цетињу поставили свог грађанског коме-

17 О организацији немачке војне управе на простору Србије и Београда опширније: Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944. s posebnim osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan*, (Beograd: Istorijски архив Београда, 1979).

18 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 44–45.

сара Маколинија и да се на краљевском дворцу на Цетињу упоредо с италијанским заставама налазе и заставе династије Петровића и Црне Горе из доба њихове власти.¹⁹ Према совјетским анализама, почетком јуна је постало сасвим јасно да је главни део Македоније припао Бугарској и да су бугарски премијер Филов и министри Габровски и Горанов посетили Скопље, Велес и Штип, као и да су у њима успостављени бугарски цивилни и војни органи власти. За Бачку и Барању су потврђене вести да су припојене Мађарској.²⁰

За совјетску дипломатију је строгост немачког окупационог режима на простору окупиране Србије била запањујућа. Формулација да наређења немачке војне команде имају предност над важећим законима у земљи, као и да она ступају на снагу у тренутку објављивања на немачком језику је сматрана изразом увођења поретка у коме ће важити искључиво воља немачке команде. Располагало се информацијама да су Немци ставили под своју директну контролу сва транспортна средства на води и сувом, електричну опрему и уметничке вредности, а да актом саботаже сматрају свако одбијање производње потребних житарица и других врста хране, кварење машина и различите друге опреме, као и цепање и уништење различитих објав. Акумулатори, батерије, радио-пријемници и ватрено оружје су морали да се предају немачким окупационим властима. Уз то, примећено је да немачке војне власти настоје да под војне судове ставе све акте непредавања радио-апарата и ватреног оружја, сваку помоћ при евентуалном бежању, комуникацију с ратним заробљеницима и скупове на јавним местима. Совјетско посланство у Београду је јављало да су немачке власти наложиле свим државним и општинским властима, полицији и школама да и даље раде, а да радионице, радње, продавнице и банке морају да раде као и раније, док је забрањено свако гомилање залиха, саобраћајним фирмама је наложено да раде, забрањено је повећање цена и смањење плата и утврђен нереалан курс од 100 динара за пет немачких марака; немачким војницима је дозвољено да купују разне производе за свој новац, али војне јединице узимају потребну робу и уместо новца издају признанице.²¹

Гледано из угла совјетских дипломатских кругова, такве мере су представљале израз пуке победничке воље која је „урезана огњем и мачем на живо тело српског народа“. Посебним преседаном је сма-

19 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 45–46.

20 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 47.

21 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 47–49.

трана одредба да немачки војни судови могу да суде и за прекршаје учињене пре доласка немачке војске на југословенско тло. То је за Совјете представљало институционализовање могућности да се суди свим антинемачки расположеним грађанима.²² Ипак, закључивано је да би у том случају за немачко војно правосуђе било много посла јер „читава Србија по ономе што мисли и осећа представља јединственог преступника против Немаца“. Сведочио се и о случајевима убистава мирних грађана услед нарушавања полицијског часа после седам часова увече.²³ Примећивано је да немачке војне власти настоје да управљају Србијом на начин на који се то већ чинило на простору Трећег рајха, посебно у погледу спровођења „специјалног режима“ над јеврејским становништвом. Совјетско посланство је из Београда извештавало да су већ 19. априла сви београдски Јевреји позвани да се јаве у градску полицијску управу где су регистровани и добили жуте траке с натписом „Јеврејин“ које су били обавезни да носе.²⁴ Потом су јеврејски мушкарци мобилисани и груписани у радне бригаде од по 60 људи да свакодневно до пет часова поподне уклањају рушевине по граду, рашчишћавају улице од последица бомбардовања, уклањају тела погинулих, чисте улице и односе ђубре из града, а уз то је сваки немачки официр могао да их заустави на улици и ангажује за било какав јавни или лични посао. Јеврејима је забрањен улазак у трамваје, а постојао је низ ограничења за њих у погледу набавке хране и снабдевања водом. Такав однос према јеврејској популацији сматран је „скупом варварских мера које имају за циљ да натерају српски народ да обрати пажњу на сасвим погрешну страну и представе Јевреје као главне виновнике њиховог страдања“. Примећивали су да таква настојања не постижу жељени резултат јер „у Србији није било припремљеног тла за антисемитизам“. Совјетски дипломатски службеници су примећивали да чак и београдски трговци, који су масовно до рата били огорчени на своје јеврејске конкуренте, сада јасно виде ко је „крив за пљачку њихове имовине“ јер су се Јевреји нашли у положају који је још више понижавајући од оног у коме су и они сами. Зато је закључивано да предузете антисемитске

22 О немачком окупационом терору на простору србије оширније: Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, (Београд: Просвета, 1970).

23 АВПРФ, б, о. 3, д. 373, п. 27, л. 50.

24 О односу немачких окупационих власти према Јеврејима опширније: Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, (Beograd: Službeni list SRJ, 2007).

мере ни у ком случају не могу представљати основу унутрашње подршке немачком режиму јер поред „групице издајника интереса сопственог народа они никад неће имати подршку у српском народу“.²⁵

Посебан фокус совјетске дипломатије је био усмерен на прикупљање информација о организацији репресивног апарата на тлу Србије. С обзиром на отпор локалног српског становништва, различите окупационе мере предузете у циљу стварања погодне основе за ширење базе подршке окупационом режиму немају такав практичан значај као што га има деловање Гестапоа, СС одреда и локалне полиције. Примећено је да су из немачке стигли читави одреди Гестапоа и СС-а, а да се на улицама поново појавила полиција која регулише саобраћај на исти начин као пре рата уз ангажовање истих полицајаца на истим местима. О новом шефу београдске полиције Драгом Јовановићу, предратном заменику шефа београдских полицајаца,²⁶ као и о његовим агентима, совјетске дипломате нису имале нимало лепих речи истичући да његови агенти поново делују по граду и да се многи међу њима налазе у пратњи немачке полиције, којој помажу у раду.²⁷

Посебну пажњу совјетске дипломатије је изазвало формирање Савета комесара 1. маја 1941. Анализирајући вест која је објављена наредног дана, совјетски дипломатски званичници су истицали да ће улога Савета бити искључиво усмерена на „унутрашње управљање“ и схватили су га као помоћни орган немачке војне управе. Сматрали су да је његовим оснивањем режим немачке војне диктатуре у окупираној Србији добио „српску спољашњост у виду српских националних комесара“, које су доживљавали као „пробране Србе у немачкој служби“. Не штедећи критике на рачун персоналног састава Савета, закључили су да се ради о „групици издајника свог народа“ који представљају немачки помоћни орган при „истребљењу свега живог што постоји у српском народу“.²⁸

Оцењујући немачку политику у окупираној Србији, совјетска дипломатија је стајала на становишту да је један од њених главних циљева везан за „морално уништење српског народа“. Враћајући се

25 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 51–52.

26 О деловању београдске полиције под окупацијом опширније: Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, (Београд: Институт за савремену историју, 1998); Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, (Београд: Завод за уџбенике, 2014).

27 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 52.

28 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 53–54.

на бомбардовање Београда 6. априла 1941. и анализирајући његове стварне ефекте, совјетска дипломатија је чврсто веровала да је главни циљ масовног и страшног бомбардовања из ваздуха био везан за психолошко деловање на само становништво, које би у сусрету с размерама уништења и страдања цивила изгубило сваку жељу за отпором. Доказ за такву тврдњу је виђен у саопштењима окупационих власти које су кривицу за разарање Београда и губитке људских живота пребацивале искључиво на „српску владу“, настојећи да своју војну акцију представе као нужност а своје деловање на простору Србије као помоћ српском становништву да превазиђе несрећу у којој се нашло. Уз то је на страницама београдске штампе, посебно *Београдских општинских новина*, још од првих дана окупације кривица за рат систематски пребацивана на официре и политичаре који су извели војни пуч 27. марта и сменили владу која је водила „пријатељску политику према Великом Немачком Рајху“. Совјети су примећивали да уобичајена мантра о кривици пучиста обавезно иде уз пропагандне фразе о „британским и америчким плаћеницима“ као изазивачима рата. Дволичност и суровост немачке окупационе политике у Србији је за Совјете била показана на делу кад су Немци донели прописе о чувању јавног морала који су забрањивали тајну проституцију и уводили обавезу обављања ове делатности јавно. Пошто је тајно обављање проституције забрањено, по совјетском виђењу, та мера је суштински представљала озакоњење „права завојевача на тело жена у окупираној Србији“, односно отварала могућност да се свака жена оптужи за тајно обављање проституције и тиме примора на јавно бављење тим послом.²⁹

Посматрајући прве економске мере окупатора, совјетске дипломате у Београду су сматрале да се ради о отвореној пљачки богатства земље, као и робних залиха и личне имовине грађанства.³⁰ Гледано са совјетске стране, прве немачке економске мере на тлу окупиране Србије су сматране обичним мародерством. Као илустрација таквог тврђења навођени су случајеви упада немачких официра и војника у куће и продавнице и узимања свега што су желели. Примећивали су да је након неколико дана та врста пљачке добила нешто

29 АВПРФ, б, о. 3, д. 373, п. 27, л. 55–56.

30 О економској политици немачких окупационих власти у Србији опширније: Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2002); Milan Ristović, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991).

цивилизовану форму у којој су се немачки официри и војници задовољавали уласцима у продавнице и бесплатним узимањем ствари које су им биле потребне, а међу „потребним стварима“ су се често налазили веш, штофови, женске чарапе и рукавице и свилене мараме. Након тога се видело да су и те форме напуштене у корист доношења прописа по коме су немачки војници били дужни да за узете ствари плате у готовом новцу. Совјетске дипломате, иако заокупљене проблемима везаним за евакуацију самог посланства, примећивале су да је увођење паритета 1:20 у корист немачке марке према југословенском динару представљало суштинско озакоњење организоване пљачке јер је курс раније био 1:14, а пред сам рат га је Немачка самоиницијативно подигла на 1:17. Други вид организоване пљачке у облику финансијских махинација виђен је у увођењу окупационе марке, која је била у оптицају само на окупираним територијама и која није важила на територији Рајха. Добро снабдевени од својих команди таквом валутом, немачки војници и официри су лагодно куповали велике количине квалитетне робе по Београду и другим већим градовима, дајући српским трговцима новчанице којима на територији Србије није могло реално да се тргује, а ван њених граница нису биле у оптицају. Исто тако, будном совјетском оку није промакло ни то да немачке војне јединице могу узимати за своје потребе огромне количине робе не дајући новац, већ само одређене потврде, па је према њиховим информацијама само из Митићеве трговине узето четири милиона метара штофова, а из Милановићеве око милион и по. Запажено је да се ситније услуге које се обављају на тај начин не могу ни избројати.³¹

О односу немачких власти према личној имовини српских грађана, Совјети су извештавали свој народни комесаријат за иностране послове да Немци наступају с паролом борбе против „финансијског империјализма и јеврејског капитала“, али да не узимају само од милионера оно што се може наћи по магацинима већ и да иду кућама и траже скривене залихе хране и конфискују све што премашује процењену дневну породичну потребу док се јеврејска имовина дели „верним синовима отаџбине“, за које су Совјети тврдили да по читав дан буквално опседају канцеларију опуномоћеника Нојхаузена. За индустрију је оцењивано да је приморана да ради с максималним напором како не би дошла под удар комесара, док је у пољопривредном сектору наметнута обавеза обраде целокупног пољопривред-

31 АВПРФ, б, о. 3, д. 373, п. 27, л. 58-59.

ног земљишта, што су локалне власти морале да надзиру. С обзиром на то да су Немци настојали да контролишу токове новца преко свог посебног комесара који је постављен на чело Народне банке, београдски пословни људи су, у страху од могуће пљачке и конфискације, покушавали да нађу начине да свој капитал држе ван банака.³²

Пошто је очекивала скори одлазак из Србије, совјетска дипломатска мисија није могла да шире развије своје активности, те њени службеници нису били у могућности да путују по Србији, сем у ретким случајевима и по врло ограниченим пословима, уз строгу немачку контролу кретања. Стога нису били у прилици да се упознају с последицама југословенског војног слома у унутрашњости Србији, али су се трудили да стекну праву слику о изгледу окупираног Београда: некадашњу југословенску престоницу су видели као огромну гомилу разрушених зграда, нема улице у граду која није страдала од немачких бомби, читави градски квартави су потпуно уништени, мали број зграда је остао неоштећен током налета немачких бомбардера; готово сви излози на радњама су били разбијени, како услед експлозија бомби тако и због пљачки које су уследиле у интервалима између бомбардерских налета; продавнице су биле масовно пљачкане. У граду није било ни воде ни струје јер су водовод и електрична централа били срушени још током првих налета, док су трамвајски вагони недељама стајали на местима и у положајима где их је затекло бомбардовање. Многе улице су биле непроходне од великих рушевина, док се задах лешева ширио унаоколо. По повртатку у Београд након капитулације Војске Краљевине Југославије, совјетске дипломате су затекле град у коме продавнице нису радиле, врло мали број људи се налазио на улицама, а заробљени Срби и Јевреји су радили на рашчишћавању рушевина и уклањању последица бомбардовања.³³ На улицама су се могла срести искључиво немачка војна возила. Након седам сати увече је, по сведочењу совјетског отправника послова, због полицијског часа је започињала „беспризорна пуцњава“, а ујутро су се на улицама могли видети лешеве људи страдалих током ноћи. Убрзо се појавила и епидемија тифуса. Совјети су приметили да окупационе власти настоје да граду дају изглед који би оправдао пропагандне флоскуле о „општем процвату који предстоји Београду“, па је убрзо обновљено водоснабдевање, делови града су добили струју, продавнице почеле с радом, трамвај обновио своје вожње,

32 АВПРФ, б, о. 3, д. 373, п. 27, л. 60–61.

33 АВПРФ, б, о. 3, д. 373, п. 27, л. 65.

улице рашчишћене и уредно су их чистиле „јеврејске радне бригаде“, док је градска управа дала тродневни рок да се покрадене ствари врате власницима, уз обећање да ће ускоро отворити позориште, а обновљен је рад и неколико биоскопа. Малобројне совјетске дипломате су стекле утисак да градска управа покушава да граду поврати изглед, да се труди да обнови рад радио-станице, да се интензивно чисте фасаде од остатака плаката и објава како би град добио изглед „срећног“. Ипак, забрањено је фотографисање, што су Совјети сматрали изразом страха да би „у руке противника могла доћи документарна сведочанства о варварству које су у том граду починили они који граде нови поредак у Европи – поредак смрти и рушења“.³⁴

Совјетско интересовање је посебно било усмерено ка анализи политичких прилика под окупацијом. Из држања политичких партија процењивала се спремност српског народа за организовање отпора окупатору. За Југословенску радикалну заједницу, Совјети су сматрали да се ради о партији која је представљала политички ослонац режима кнеза Павла и да је његов пад након пуча 27. марта суштински означио и крај постојања те политичке групације. Преврат је вратио на политичку сцену старе „буржоаске партије“, које су након војног удара ушле у владу, али је војни слом југословенске краљевине изазвао одлазак у емиграцију већине лидера тих партија тако да је њихово чланство у земљи остало обезглављено. Будући да се радило о политичким групацијама англо-француског политичког усмерења, Совјети су сматрали да њихова вођства под немачком окупацијом не могу очекивати ништа добро, а на другој страни за вођење борбе против окупатора би требало да имају снажну потпору у народу, коју су одавно били изгубили. По совјетском виђењу, с пропашћу југословенске краљевине нестале су и политичке партије које су некад представљале политичке величине, а последњих година су живе на рачун „неколико процената некадашњег капитала“.³⁵

За Народну радикалну странку се оцењивало да је остала без свих својих лидера, који су напустили Југославију, сем њеног формалног шефа Аце Станојевића, за кога су совјетске дипломате писале да је старац „који одавно не игра важну улогу у политичком животу и живи у малом месту у околини Ниша“. По њима, та партија одавно није постојала и почетак рата се за њу показао кобним. У погледу Демократске странке је оцењивано да је она такође оста-

34 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 66.

35 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 62.

ла без свог шефа Милана Грола, који се нашао у емиграцији, а да је у земљи остао Божидар Влајић. За њу се мислило да по саставу и методама борбе које је заступала не може да одигра видну улогу у условима суровог окупационог режима. За демократе су Совјети веровали да у одсуству парламента нису у стању да делују јер нема арене у којој би износили „своје лепе говоре“, али да Влајић, као проенгелски човек, може очекивати репресивне мере од немачких окупационих власти. Процењивали су да би могао и да послужи Немцима у случају погоршања немачко-совјетских односа јер је изразити противник Совјетског Савеза. За Славка Дуканца, као другог демократског лидера од ауторитета, сматрало се да би као богати старац на себе могао да преузме тешко бреме обнове партије искључиво у повољним друштвеним условима. Сасвим погрешно се веровало да ће постојеће околности утицати на омладину Демократске странке да се преоријентише у „фашистичку омладину“, која се по правилу попуњава из „ситнобуржоаског сталежа“, из кога је своју подршку црпела и ова партија у време постојања парламентаризма у југословенској краљевини.³⁶ Будући догађаји су показали да је совјетска дипломатска процена била лоша, пошто је демократска омладина силно подржала антифашистичке покрете.³⁷

Југословенску националну странку су Совјети видели као „рођену сестру“ Југословенске радикалне заједнице. За њу су процењивали да ће „попут своје сестре такође нестати“. Њен лидер Петар Живковић се нашао у емиграцији, па су веровали да би Српко Вукановић, Драгослав Јевђевић и Драгомир Миловановић могли нешто да учине само уз британску помоћ, али пошто је по совјетским схватањима то било веома далеко, веровали су да је „летопис ЈНС закључен“. Насупрот Југословенској националној странци, совјетски дипломатски аналитичари су тврдили да Савез земљорадника, односно његово десно крило има знатно више могућности за деловање и поред тога што се и његов лидер Милан Гавриловић, као и виђенији чланови те партије попут Бранка Чубриловића налазе у емиграцији. У земљи се налазио формални Гавриловићев заменик Милош Тупањанин, као и Чедо Кокановић, који су сматрани англофилима, али је и за њих совјетска страна веровала да нису у могућности да развију јаче и видљивије политичко деловање. У тумачењу позиције Савеза

36 АВПРФ, б, о. 3, д. 373, п. 27, л. 63.

37 О антифашистичком деловању омладине Демократске странке опширније: Димитрије Ђорђевић, *Ожильци и опомене*, I, (Београд: БИГЗ, 1995).

земљорадника и прогнози његових даљих политичких корака, Совјети нису могли да се ослободе својих идеолошких предрасуда демонстрирајући на тачин неразумевање постојећих друштвених односа на српском селу. Они су сматрали да се десно крило Савеза земљорадника ослања у свом политичком деловању искључиво на „кулаке“, за које су опет чврсто веровали да се налазе пред перспективом новог процвата јер их нови господари „неће зајахати јаче него што ће они то учинити са сиромашним сељацима“. Процењивали су да би управо такве околности могле да створе погоднију основу за дубље политичко деловање левог крила савеза земљорадника, односно Народне сељачке странке и комуниста.³⁸ За Народну сељачку странку Драгољуба Јовановића, који је од краја 1940. имао блиске контакте са совјетским послаником у Београду Плотњиковим и отправником послова Лебедевим и често служио као поверљива веза између совјетског посланства и југословенског државног и војног врха, оцењивало се да је у потпуности сачувала своје кадрове у земљи,³⁹ да је успоставила сарадњу с комунистима и да јој управо те околности дају могућности и значајне перспективе у раду у условима немачке окупације Србије.⁴⁰

О Комунистичкој партији Југославије Москви је јављано само да је сачувала своје кадрове након Априлског рата и да је њено целокупно руководство остало на свом месту. Како је за везе с југословенским комунистима и координацију њихових активности на терену била задужена Коминтерна, совјетска дипломатија није могла да се дубље упушта у анализу политичких капацитета КПЈ. Совјети су оцењивали да је у условима окупације посебно добре услове за свој развој добио „Љотићевски покрет“, за кога се истицало да је још за време владавине кнеза Павла деловао као „готово отворена немачка агентура на српској националној основи“. О Љотићевој улози током Априлског рата се знало да је у њему учествовао као резервни официр и да је до краја сукоба остао на својој дужности. Сматрали су да самом чињеницом што није побегао са свог положаја попут многих других „има одређени политички капитал“ и да се труди да рашири делатност своје политичке организације. Пристигле информације о дешавањима на простору Краљевине Југославије, чија је оружана

38 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 64.

39 О везама Драгољуба Јовановића са совјетским посланством у Београду опширније: Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, (Београд: Филип Вишњић, 2016).

40 АВПРФ, 6, о. 3, д. 373, п. 27, л. 64.

сила током краткотрајног Априлског рата доживела потпуни војни слом, а посебно на територији Србије која се нашла под директном немачком окупационом управом, утицале су на совјетско вођство да формира слику о последицама априлске катастрофе. Након два месеца „ћутања совјетског државног врха“, што је било у директној вези с прокламованом политиком непровоцирања Трећег рајха, у тренутку обраћања нацији поводом почетка немачког напада на Совјетски Савез, народни комесар за иностране послове Вјачеслав Молотов је, набрајајући дотадашње жртве фашистичке агресије, посебно истакао српски народ, без помињања других југословенских народа, чиме је, у крајње сублимираној али кристално јасној форми, изразио совјетске ставове према дешавањима на тлу Краљевине Југославије, разграничивши притом државноправни субјективитет југословенске краљевине и ратни савезнички однос с њеном владом у избеглиштву од 22. јуна 1941. од последица њеног војног пораза, односно насилне анексије делова њене територије које су запоселе Немачка, Италија, Бугарска и Мађарска, формирања квислиншких творевина – Независне Државе Хрватске и Велике Албаније, и директне окупације ужег дела Србије.⁴¹

Резиме

Совјетско посланство је по завршетку Априлског рата и капитулације Војске Краљевине Југославије остало у Београду још око месец дана. За то време се, упркос строго контролисаним изворима информација и надзираном и ограниченом кретању својих дипломатских службеника, совјетска мисија упознала с карактеристикама немачког окупационог режима на простору Југославије, а посебно у ужем делу Србије који се нашао под директном немачком војном управом. Слика која је формирана посматрањем организације немачких војних и цивилних власти на терену, као и коришћења домаћих органа управе у циљу ефикаснијег спровођења главних мера окупационе политике, послужила је као основна представа совјетских дипломатских органа о начину немачке управе на окупираним територијама, док је анализа видова експлоатације подручја која су окупирали Немци представљала начин да се сагледа темељно орга-

41 *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, (Београд: Војноисторијски институт, 1995), 60–61.

низован и осмишљен систем потпуног економског искоришћавања. Информације добијене из Београда су у надлежним управама Народног комесаријата за иностране послове допуњаване вестима које су стизале од совјетских дипломатских представника из других европских престоница. Совјетске дипломате су настојале и да неутрално сведоче о суровом окупационом поретку према српском грађанству и размерама разарања Београда и Србије током Априлског рата. Време које је провела у окупираном Београду, совјетска дипломатска мисија је искористила и да изврши анализу и процену политичког стања у Србији и могућности организовања отпора окупатору.

Sources and Literature

- Arhiv vnešnei politiki Rossiiskoi federacii. Fond 6, Sekretariat Molotova.
- Aleksić, Dragan. *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002. (cyrillic)
- Bergvin, H. Džejms. *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*. Beograd: Službeni glasnik, 2007.
- Bjelajac, Mile. „Pokušaj strateškog oslonca na SSSR 1939–1941“. *Vojnoistorijski glasnik* 1–2, (2006), 41–66. (cyrillic)
- Božović, Branislav. *Beograd pod komesarskom upravom 1941. godine*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1998. (cyrillic)
- Božović, Branislav. *Specijalna policija u Beogradu 1941–1944*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2014. (cyrillic)
- Cvetković, Slavoljub. „Jugoslovensko-sovjetski pregovori 1941. o zaključenju ugovora o prijateljstvu i nenapadanju“. *Vojnoistorijski glasnik* 1, (1991), 11–26.
- Đorđević, Dimitrije. *Ožiljci i opomene I*. Beograd: BIGZ, 1995. (cyrillic)
- Glišić, Venceslav. *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Prosveta, 1970. (cyrillic)
- Kreso, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944. s posebnim osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.
- Krizman, Bogdan. *NDH između Hitlera i Mussolinija*. Zagreb: Globus, 1987.
- Manošek, Valter. *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*. Beograd: Službeni list SRJ, 2007.
- Milošević, Miladin. „Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine“. *Istorijski zapisi* 3–4, (2002), 99–124. (cyrillic)
- Nenezić, Dragan. *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1999.
- Novikov, Nikolai. *Vospominanija diplomata*. Moskva: IPL, 1989. (cyrillic)

- *Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR) 1941–1945. Dokumenti i materijali.* Beograd: Vojnoistorijski institut, 1996. (cyrillic)
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1941.* Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Ristović, Milan. *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa.* Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991.
- Timofejev, Aleksej. *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji. Uticaj SSSR-a i ruskih emigranata na događaje u Jugoslaviji 1941–1945.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011. (cyrillic)
- Volkov K. Vladimir, Leonid J. Gibianskii. *Vostočnaja Evropa meždu Gitlerom i Stalinim 1939–1941.* Moskva: Indrik, 1999. (cyrillic)
- Životić, Aleksandar. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1939–1941.* Beograd: Filip Višnjić, 2016. (cyrillic)

Summary

Aleksandar Životić

Soviet Diplomacy on First Days of Occupation of Serbia (April–June 1941)

ABSTRACT: The paper analyzes the assessment of Soviet diplomacy regarding the consequences of the Yugoslav military breakdown during the April War, based on unpublished and largely unknown documentary sources resulting from the work of the Soviet diplomatic service, the character of the occupational division of the Yugoslav territory, with special reference to the Serbian national space, the establishment of an occupation system, education of the occupying governing bodies, the first political, economic and repressive measures of the German military authorities, problems in supplying the population, reconstruction of the wrecked infrastructure, and the evacuation of diplomatic missions in Belgrade.

Key words: Serbia, Yugoslavia, Soviet Union, Belgrade, April War, occupation, 1941, diplomacy

After the end of the April War and the capitulation of the Yugoslav Army, the Soviet mission remained in Belgrade for about a month. During this time, despite the strictly controlled sources of information, as well as the controlled and restricted movement of its diplomatic officers, the Soviet mission became acquainted with the characteristics of the German occupation regime on the territory of Yugoslavia, and especially in Serbia proper, which was under direct German military administration. The image formed by observing the organization of German military and civilian authorities in the field, as well as the use of domestic administrative authorities to implement the main occupation policy measures more effectively, served as a basic representation of the Soviet diplomatic authorities on the German administration's behavior in the occupied territories. At the same time, analyzing the modes of economic exploitation of the occupied areas by the Germans represented a way to look at a thoroughly organized and designed system of full economic exploitation of the occupied space. Soviet diplomats also sought to testify neutrally about the harsh occupation order against Serbian citizens and the extent of the destruction of Belgrade and Serbia during the April War. The Soviet diplomatic mission also used the time spent in occupied Belgrade to analyze and evaluate the political situation in Serbia and its ability to organize resistance to the invader.